

ЖИЗЗАХ ВОҲАСИ ТЕМУРИЙ ҲУКМДОРЛАР ДАВРИДА

Ҳасанбоев Тўрақул Фозилжон ўгли- Жиззах давлат педагогика

университети Тарих факултети ўқитувчиси.,

Юлдашбоева Маишхура Улуғбек қизи - Жиззах давлат

педагогика университети Тарих факултети талабаси

Аннотация. Ушбу мақолада Темурий ҳукмдорлар фаолияти, ўзаро ички курашларида Мовароуннаҳрнинг кўплаб ўлкалари қатори Жиззах воҳасининг ҳам тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз боради. Амир Темур вафоти ва Темурий шаҳзодалар ўртасидаги ҳарбий ҳаракатлар, темурийзода Улуғбек, ундан кейинги даврларда Мирзо Бобур фаолияти даврида ушбу маданий ўлканинг аҳамиятли жиҳатлари мавжуд манба ҳамда адабиётлар таҳлили асосида ёритиб берилди.

Калит сўзлар: Амир Темур ва темурийлар даври, Зафарнома асари, Улуғбек даври, Илонўтти дараси, Самарқанд қамали, Сарипул қишлоғи, Халилия кенти, Дизак, Бобурнома, Тохир Дўлдой.

Марказий Осиёнинг икки дарёси оралиғидаги минтақада қадим ва ўрта асрларда содир бўлган тарихий-маданий жараёнлар, ижтимоий-иқтисодий юксалишлар, турли даврларда халқ фаровонлиги ва тараққиётини кўзлаб ўтказилган кўплаб ислоҳотлар, шунингдек, юксалиш ва инқироз ҳолатлари, чет эл босқинчиларига қарши озодлик курашлари юртимизнинг серқирра ва ранг - баранг тарихидан далолат беради. Бундай тарихий жараёнлар Уструшона мамлакатининг ғарбий, шимоли-ғарбий сарҳадларида жойлашган Жиззах воҳаси учун ҳам истисно бўлмаган.

Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даври ўзбек давлатчилигидаги ўрта аср тарихининг ривожланган юқори нуқтаси ҳисобланади. Бу даврда марказлашган давлат барпо этилди, деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик ривожланди, фан, адабиёт ва санъат гуллаб

яшнади. Шунинг учун XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда яратилган тарихий асарларнинг талай қисми Амир Темур ва Темурийлар давлати тарихига бағишланганлиги тасодифий ҳол эмас. Бундай асарлар қаторига Ғиёсуддин Али, Низомуддин Шомий, Тожуддин ас-Салмоний, Муиниддин Натанзий, Ҳофиз Абру, Шарафуддин Али Йаздий, Фасих Хавофий, Абдураззоқ Самарқандий, Аҳмад ибн Арабшоҳ, Мирхонд, Хондамир ва бошқаларнинг асарларини киритиш мумкин¹.

Ушбу нодир манбаларнинг айримларидагина Жиззах воҳасидаги шаҳар-кентлар, қалъа-работлар билан боғлиқ тарихий воқеалар баёни қайд этилган. Манбаларда берилган қисқа лекин, аниқ ва қизиқарли маълумотлар, уларининг таҳлили асосида Жиззах воҳасининг бу давр давлатчилиги тарихида қай даражада аҳамият касб этганлигини билишимиз мумкин.

Амир Темур давлат тепасига келгунча Жиззах учун аввало мўғул-жеталар билан, сўнгра ички ғаним Амир Ҳусайн билан куруллик тўқнашувлар бўлиб ўтган ва уларда ғалабани қўлга киритган. Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарларидаги маълумотлардан кўришимиз мумкинки, Амир Темур фаолияти давомида Жиззах воҳаси ва унинг атрофидаги ҳудудлар ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга ҳудуд сифатида қаралган ҳамда бу даврда Соҳибқиронга тегишли асосий кўшинлардан бири Жиззахда мунтазам турган.

Соҳибқирон Амир Темур вафотидан сўнг Шохрух Мирзо темурийзодалар ва амирлар ўртасида бир неча йил давом этган курашга хотима бериб, мамлакатда тинчлик ва осойишталик ўрнатишга муваффақ бўлади. Маркази Самарқанд бўлган Мовароуннаҳр тахтига Шохрух томонидан унинг катта ўғли Улуғбек ўтказилади. Отасининг ёрдами билан Улуғбек давлатининг ғарбий ва жанубий чегараларининг хавфсизлиги барқарорлашган бўлсада, аммо унинг шимоли ғарбий ва шимоли шарқий томонлари ҳали хавотирли еди. Шу сабабли, Улуғбек Дашти Қипчоқда

¹Arslonzoda R. A. Manbashunoslik. Farg'ona. "Classic". 2022.126 b.

бошланган ўзаро низога ҳамда Мўғулистонда авж олган ички курашларга жиддий эътибор беришга ва аралашшга мажбур бўлади.

Бундан келиб чиқиб, темурийзода Улуғбек ўз хукмдорлиги (1409-1449) даврида Самарқандга ўтиш йўли Илонўтти дарасини қўриқлаш учун мудофаа занжири ҳосил қилган Жиззах воҳасидаги Қалиятепа, Ўрда, Равот, Молтоп қалъа-қўрғонлари қайта таъмирлатган, ҳарбий кудратини оширган².

Отасининг ризоси билан 1425 йилнинг эрта баҳорида Улуғбек жеталар юрти Мўғулистонга ҳарбий юриш қилади ва мўғул хони Шермухаммадхон устидан ғалаба қозонади. Бу Улуғбекнинг ҳарбий фаолиятидаги кам сонли бўлсада, энг ёрқин ғалабаларидан бири эди³.

Шунинг учун ҳам ушбу ғалаба ҳақидаги маълумот Сойбўйи қалъаси билан Жиззах оралиғидаги Илонўтти дарасига қуйидаги “Улуғ тангрининг кўллаб қувватлаши бирлан улуғ султон, жамий подшоҳлар хукмдори, тангрининг ердаги сояси, ислом динининг туғдори, дин ҳомийси Муъниддин Улуғбек Кўрагон, тангри онинг салтанатини пойдор қилсун, Жете ва Мўғулистонга юриш вақтида ушбу ердан ўтгон. Ҳижрий 828-йил” сўзлар билан “Темир дарвоза”нинг баланд қояларидан бирига ўйиб ёзилган ва абадиятга муҳрланган⁴.

Маълумот ўрнида айтиш мумкинки, 1867 йилда Россия Археология Комиссияси топшириғи билан таниқли шарқшунос ва археолог П. И. Лерх Петербургдан Жиззахга ташриф буюради ва Илонўтти дарасидаги қояга битилган Мирзо Улуғбекка тегишли тош битик – Зафарномадан нусха олади, матнларни ўқийди, рус тилига таржима қилиб, даврий санасини аниқлайди.

Кейинги давр воқеларига тўхталадиган бўлсак, расмий тарихдан маълумки, темурийзода Бобур ўн икки ёшида ҳокимият тахтига ўтиради ва унинг азалий орзуси пойтахти Самарқанд бўлган, бобоси Амир Темур

²Пардаев А.Ҳ. Жиззах беклиги - Ўрта Осиё хонликлари даврида (XVI асрдан-XIX асрнинг 60-йилларигача). диссертация қўлёзмаси. Т.2004. 22 б.

³Hasanboyev T. Jizzax vohasi Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davrida (yozma manbalar asosida). “O‘tmishga nazar” jurnali. T.2020. 170-175 b

⁴Аминжанова М., Желтова Г.И. “Ўзбекистон тарихидан лавҳалар”. Т: «Ўқитувчи». 1974. 86 б., Аҳмедов Б. “Улуғбек”. Т: “Ёш гвардия”, 1989. 82-83 б.

тузган марказлашган давлатни қайтадан тиклаш саъй – ҳаракатига киришади. Бунинг учун у муттасил равишда курашади, лекин Темурий шаҳзодалар ўртасидаги тахт талашлар, маҳаллий бек ва амирларнинг исёнлари, Шайбонийхон босқини каби турли хил сабаблар, бу орзуни амалга ошириш имконини бермайди. Айнан шу воқеаларнинг батафсил тафсилоти Бобурнинг шоҳ асари, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистоннинг 1493-1529 йиллар тарихини ўзида акс эттирган “Бобурнома”да катта маҳорат билан ҳикоя қилинган.

Бобур Мирзо Самарқанд тахти учун олиб борилган курашларда Суғд сарҳадлари билан тутшиб кетган қадимги Уструшонанинг (жумладан, тарихий Усрушна) ғарбий музофотлари жойлашган Жиззах воҳаси, ундаги шаҳар, қалъа, кентлардан муҳим ҳарбий плацдарм сифатида фойдаланган. Бу жангу–жадаллар мобайнида бир неча бор Жиззах воҳасида бўлган Бобур унинг табиати, хўжалиги, турар – жой масканлари ҳақида ўз асари “Бобурнома”да атрофлича бўлсада қимматли маълумотларни қайд этган.

XV асрнинг иккинчи ярмида Уструшона ва унинг шаҳарлари ҳудуди темурийзода ҳукмдор Умаршайх Мирзо ибн Абу Саид давлати тасарруфида бўлган. Демак, Бобур Мирзо қаламига мансуб қимматли манбада қайд этилганидек, Уструшона Умаршайх Мирзо тасарруфида бўлган даврларда, ўлканинг шимолий–ғарбий ҳудудидаги Жиззах воҳасида Дизак, Зомин, Йом, Пишағор, Ёр-Яйлоқ, Халилия кенти, Илонўтти дараси каби аҳоли маконлари ва тарихий жойлар фаолиятда бўлган⁵.

Бобур Мирзо 1499-1500 йиллардаги Самарқандга юриш тарихини битар экан Жиззах воҳаси ҳақида қуйидаги қимматли маълумотларни ҳам айтиб ўтади: “Хўжандтин отланиб Пашоғарға мутаважжих бўлдум. Зоминға етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдимким, ғофилликта шоту кўюб чиқиб, Работи Хожа кўрғониниким, Шовдор туманининг

⁵ Пардаев А.Х. XV-XVI аср ёзма манбаларида Жиззах // Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. 32-нашр. Самарқанд. 2001. 253 б.

доруғанишини улдур, олилғай. Субҳ вақти етилди. Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда таваққуф қилмай, Пашоғарга келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Шириим тагойини ички беклар ва йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ кўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар”⁶.

Демак, ушбу битиклардан маълум бўлмоқдаки, Бобур Мирзо Жиззах воҳасидаги аҳоли маконларидан Пашоғар(Пишағор)га келган, кейинчалик, иситма билан оғришига қарамасдан, Зомин орқали, тоғ йўли билан Работи Хожага борган ва уни эгаллаган. Кейин эса, ўзининг моҳир лашкарбошиларидан қўшин тузиб, уни Ёр яйлоқ (ҳозирги Бахмал тумани-Ҳ.Т.) кўрғонларини эгаллаш учун жўнатган. Бобурнинг ёзишича, 1498-1499 йиллар қиш мавсумини у ўзининг увайсий пири-устози Хўжа Аҳрор Валининг мулк кентларидан бири Пишағор кўрғонида ўтказган.

Маълумки, Темурийларнинг ўзаро урушлари кучайган кезларда Шайбонийхон Мовароуннаҳрни истило қилишга киришади. 1500 йил темурийзода Султон Али Мирзо калтабинлик билан Самарқандни Шайбонийхонга жангсиз топширади. Бироқ, шаҳар аҳолиси ва зодагонларининг маълум қисми темурийлар ҳукмдорлигини тиклаш тарафдори эди. Улар Фарғона ҳокими Бобурга мактуб йўллаб, Самарқандни ишғол қилишга даъват этадилар. Бобур 1500 йил кеч кузида ўз қўшини билан Зомин ва Ёр-Яйлоқ орқали, яширин тарзда Самарқандга етиб келгач, аҳоли унга шаҳар дарвозаларини очиб беради ва бу ерда унинг ҳукмронлиги ўрнатилади⁷.

1501 йил апрелда Зарафшон бўйидаги Сарипул қишлоғи яқинида бўлган жангда Бобур қўшинлари Шайбонийхондан енгилади. Бобур Самарқандга чекинади. Шаҳар яна қамал қилиниб, у олти ой давом этади. Қамалда қолган шаҳар аҳолисининг очликдан тинкаси қурийдими, Бобур 1501

⁶Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1989. 56, 86 б.

⁷Hasanboyev T. Zahiriddin Muhammad Bobur nazdida Jizzax vohasi // SamDU Tarix fakulteti ilmiy maqolalar to'plami. Samarqand, 2017. 22-28-b., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-том. Тошкент. 2005. 425 б.

йилнинг иккинчи ярмида иложсизликдан Самарқандни тарк этади ва бу ҳақда шундай ёзади “...Сугднинг улуғ шоҳ-жўйларига қоронғу кечада урунуб йўл ит-уруб юз ташвиш била тонг отқонда Хожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида Қарбуғ пуштасига ёрмоштук. Қорбуғ пуштасининг шимолидин Худак кентининг оёғи била Илон Ўтини туслаб тебрадук. ...Кеч намози дигар Илон Ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук”⁸.

Бобур Жиззах шаҳрига кириб келиши ва бу ердаги шароит ҳақида шундай ёзади; “Тонгдин бурунроқ Халилия кентига келиб туштук. Халилиядин Дизак (Жиззах) келилди, ул фурсатта Дизакта Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тоҳир дўлдой (ҳоким-Ҳ.Т) эди. Семиз этлар ва майда этмақлар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоқ амонлиққа келдук”⁹.

“Бобурнома”да келтирилганидек, бу пайтда Жиззахда дўлдой уруғи вакили Ҳафиз Муҳаммадбекнинг ўғли Тоҳир дўлдой ҳокимлик қилган. Дўлдой уруғи бек ва амирларининг аксарият қисми темурий шаҳзодаларга хизмат қилишган, уларга тарафдор бўлишган. Жиззах ҳокими Тоҳир дўлдойнинг отаси Ҳафиз Муҳаммадбек Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо даврида аввал Андижонда, кейинчалик Ўратепада унинг вассал ҳокими сифатида хизмат қилган эди. Фикримизча, шунинг учун ҳам Тоҳир дўлдой Шайбонийхон ғазабига дучор бўлишидан кўркмай Жиззахда Бобурни юксак мартабали меҳмон сифатида кутиб олган ва унга ҳурмат-эҳтиром кўрсатган¹⁰.

Шундай қилиб, Бобур Самарқандда Шайбонийхондан енгилгандан сўнг, Илон Ўтти дарасига, у орқали эса Жиззах шаҳрига кириб келади. Ўша

⁸Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1989. 86 б.

⁹Пардаев А.Ҳ. Жиззах беклиги - Ўрта Осиё хонликлари даврида (XVI асрдан-XIX асрнинг 60-йилларигача). диссертация қўлёзмаси. Т.2004. 22 б. Ҳасанбоев Т. Жиззах воҳасининг сўнгги ўрта асрлар тарихи манбашунослигига доир // Жиззах воҳаси Марказий Осиё цивилизацияси тизимида. (Республика илмий-амалий конференция материаллари). Жиззах. 2020. 70 б.

¹⁰Пардаев М.Х., Пардаев А.Х. Джизакский оазис эпоху позднего средневековья (по письменным и археологическим источникам) // Археология, нумизматика и эпиграфика средневековой Средней Азии. Самарқанд. 2000.с.121-132.

пайтлардаги Халилия номи билан юритилувчи, Жиззах шаҳрининг қадимги ўрни ҳисобланмиш – Қалиятепа кўрғонига келади. Бобур ва аъёнлари Қалиятепа – Халилия кентида бироз дам олиб, ундан Жиззахнинг ривожланган ва сўнгги ўрта асрлардаги ўрни, ҳозирги Эски шаҳар мавзеидаги Ўрда (Тупроккўрғон) шаҳрига ташриф буюрадилар. Бобур Мирзо бу ердаги фаровон ҳаёт, озиқ-овқат маҳсулотларининг мўл-кўллиги ва арзонлигидан хайратга тушади. Чунки Шайбонийхон кўшинлари томонидан олти ойлик Самарқанд камали даврида Бобур Мирзо ва унинг лашкари катта қийинчиликни, даҳшатли очарчиликни бошидан кечирган эди.

“Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлиб, очлик шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатул-умр амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатлиқроқ ва яхшироқ кўрунур... Мундоқ душман балосидин ва очлик ибтилоқидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратепа сари азимат қилдук”¹¹.

Ушбу сатрларда ҳам Жиззахнинг қай даражада Бобурнинг жонига оро киргани, оғир вазиятда бу шаҳардан кўним топгани, бу ердаги арзончилик, бир неча кун истироҳат қилганлиги, Жиззахдан сўнг Ўратепа томон йўл олганлиги, бироз дам олиши учун Шайбонийхон қасосидан чўчимай, унга шарт-шароит яратган ҳоким Тоҳир дўлдой туфайли таниқли темурий шаҳзода ўз асарида Жиззах шаҳрининг нуфузини юксак даражада ошириб, уни олий мақтовлар билан таърифлайди.

Юқоридаги маълумотлардан хулоса қилиш мумкинки, Темурийлар даврида яратилган бир қатор тарихий асарларда Жиззах ва унинг атрофидаги турар жойлар ҳақида маълумотлар атрофлича бўлсада, аниқ

¹¹Hasanboyev T. Zahiriddin Muhammad Bobur nazdida Jizzax vohasi // SamDU Tarix fakulteti ilmiy maqolalar to'plami. Samarqand, 2017. 22-28-b., Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1989. 86 б.

берилган. Хусусан, Низомиддин Шомий ва Шарофуддун Али Яздийнинг «Зафарнома» асарларида, Бобур Мирзонинг «Бобурнома»сида Жиззах ва унинг атрофидаги мавзеларда бўлиб ўтган ҳарбий ҳаракатлар, қисман Жиззахнинг ҳокимлари ва аҳолининг турмуш-тарзига дахлдор хабарлар келтирилган. Темурийлар даврида Мовароуннаҳрнинг энг қадимги ва йирик маданий марказлари Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент, Хива, Қўқон, Марғилон каби бир қатор шаҳарлари орасида Жиззах шаҳри ҳам алоҳида ўрин ва юксак нуфузга эга бўлган. Зеро, Бобур ҳам “Бобурнома ”да бу ўлкадаги фаровонлик ва ўзига хосликни, асаридаги юксак таърифлар орқали кўрсатиб берган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Аҳмедов Б . “Улуғбек” . Тошкент. 1989.
2. Аминжанова М., Желтова Г.И. “Ўзбекистон тарихидан лавҳалар”. Тошкент. 1974.
3. Arslonzoda R. A. Manbashunoslik. Farg’ona. 2022.
4. Hasanboyev T. Zahiriddin Muhammad Bobur nazdida Jizzax vohasi // SamDU Tarix fakulteti ilmiy maqolalar to‘plami. Samarqand. 2017.
5. Ҳасанбоев Т. Жиззах воҳасининг сўнгги ўрта асрлар тарихи манбашунослигига доир // Жиззах воҳаси Марказий Осиё цивилизацияси тизимида. (Республика конф. мат.). Жиззах. 2020.
6. Hasanboyev T. Jizzax vohasi Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davrida (yozma manbalar asosida). “O‘tmishga nazar” jurnali. Toshkent. 2020.
7. Пардаев А. Ҳ. XV-XVI аср ёзма манбаларида Жиззах // ЎММТ. 32-нашр. Самарқанд. 2001.
8. Пардаев А. Ҳ. Жиззах беклиги - Ўрта Осиё хонликлари даврида (XVI асрдан-XIX асрнинг 60-йилларигача). Дисс қўлёзмаси. Тошкент. 2004.
9. Пардаев М. Х., Пардаев А. Х. Джизакский оазис в эпоху позднего средневековья (по письменным и археологическим источникам) // Археология, нумизматика и эпиграфика средневековой Средней Азии. Самарканд. 2000.

10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент. 1989.

11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-том. Тошкент. 2005.